

I. ULUSLARARASI GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE
TRABZON'DA DİNİ HAYAT SEMPOZYUMU

BİLDİRİLER KİTABI

II. CİLT

TRABZON BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ

Yayın No: 112

**I. ULUSLARARASI
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TRABZON'DA
DİNİ HAYAT SEMPOZYUMU**

Editörler

Yrd. Doç. Dr. Şenol SAYLAN

Yrd. Doç. Dr. Betül SAYLAN

Editör Yardımcıları

Arş. Gör. Ayşegül TOPALOĞLU

Arş. Gör. Halil TEMİZTÜRK

Arş. Gör. Mahmut DİLBAZ

Arş. Gör. Semra ÇİNEMRE

Arş. Gör. Zöhre ÇAKIL

Tasarım

İbrahim Cihan

Baskı
İstanbul - Kasım 2016
Değişim Yayınları
Sertifika no: 34289

Yayın Kodu- ISBN

978-605-4925-93-3

“YASAKLI DÖNEM”DE TRABZON’DA DİNİ HAYAT

Zeynep ÖZCAN*

Cumhuriyet’in ilk yıllarından 1950 yılının sonuna kadar geçen süreyi din politikaları açısından bir dönemin kapanıp yeni bir dönemin açıldığı özellikli bir süreç olarak değerlendirmek mümkündür. Zira özellikle 2. Dünya Savaşı’nın bittiği yıllara kadar geçen sürede dinî alanla ilgili uygulamalara bakıldığında din merkezli kısıtlamalar, baskılar, zorlamalar, mahkemeler, göz hapisleri ve idam cezaları fazlasıyla dikkat çekmektedir.¹ Devletin o yıllardaki dine karşı “çatık kaşlı” tutumu, özellikle İnönü’nün 1938 yılında Cumhurbaşkanlığı makamına geçtikten sonra daha da sertleştiği için, 1938-1950 yılları arasındaki dönem, zihinlerde “yasaklı dönem” olarak yer etmiştir.² Dinî alanda izlenen politikaların Cumhuriyet’in ilk yıllarında, ibadet hürriyetini engellemediği ve topluma yeni bir inancı zorla kabul ettirmeye çalışmadığı halde, özellikle söz konusu yıllarda “resmi bir dinsizlik dogması” diye adlandırılan aşırı laik ve pozitivist bir karakter kazanmış olması, bu dönemin zihinlerde bu isimle anılmasında etkili olmuştur.³

Dinî hayat açısından “yasaklı dönem” olarak bilinen 1938-1950 yılları arasında Trabzon’da yaşanan dinî hayatın portresini çizebilmek için döneme hâkim olan sosyo-kültürel atmosfer hakkında bilgi sahibi olmak gerekir. Nitekim dinî duyuş, düşünüş ve davranışın psikolojik ve fizyolojik süreçlerin yanı sıra toplumsal faktörlerin etkisiyle içselleştirildiği ve şekil aldığı bilinmektedir.⁴ Bu nedenle dönemin anlam dünyasını deşifre edip, zihniyet dünyasını açığa çıkarabilme adına “yasaklı dönem”in kültür, ekonomi, eğitim ve dış siyaset atmosferine ilişkin kısaca bilgi verilecektir.

* Yrd. Doç. Dr., Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi, zeynepozcan@karabuk.edu.tr.

1 İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, (4. Baskı, İslam Dergah Yayınları, 2010), s. 24; ayrıca bkz. Düccane Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet I*, (1. Baskı, İstanbul: Kitapevi, 1999), s. 306; Cemil Koçak, *Türkiye’de Millî Şef Dönemi*, (1938-1945), II, (1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), s. 545.

2 Kemal H. Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Elitler ve Din*, (3. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), s. 266; Mustafa Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes, Bir Devrin Yazılmayan Gerçekleri*, (1. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), s. 45; Mehmet Emin Gerger, *Bütün Yönleriyle İnönü-Menderes Mücadelesi ve Demirkırat Oyunu*, (İstanbul: Akbel Yayınları, 1991), s. 198, 219.

3 Abdulhak Adnan Adivar, “Türkiye’de İslami ve Batılı Düşüncelerin Etkileşimi”, *Türkiye’de İslam ve Laiklik*, Derleme, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), s. 20; Hasan Hüseyin Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri III*, (6. Baskı, Ankara: Rehber Yayıncılık, 1992), s. 67; Necip Fazıl Kısakürek, *Türkiye’nin Manzarası*, (10. Baskı, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2009), s. 20.

4 Faruk Karaca, *Psiko-Sosyal Açından Yabancılaşma ve Dinî Hayat*, (İstanbul: Bil Yayınları, 2001), s. 19; M. Doğan Karacoşkun, *Dinî ve Sosyal Psikoloji Yazıları*, 1. Baskı, (Samsun: Din ve Bilim Yayınları, 2006), s. 7; Abdurrahman Kurt, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(2), 1-26, (2009), s. 3; Abdülkerim Bahadır, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, *Din Psikolojisi*, ed: Hayati Hökelekli, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010), s. 94, Erol Göka, *Türklerin Psikolojisi*, (4. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), s. 203.

Dönemin Türkiye'sine Genel Bakış

“Yasaklı dönem”de bir kalkınma problemi olarak ele alınan kültürün yeni politik anlayışla farklı bir forma büründüğü dikkat çekmektedir. Zira önceki dönemde benimsenen milli kültür politikalarından vazgeçilip hümanizm eksenli yeni bir politik anlayışın benimsendiği görülmektedir. İnsanı merkeze alan bu anlayışa göre kalkınma ve medenileşmenin tek yolu Batılılaşmaktır. Bu “tek yol”un İslami kültürle tıkanmaması için de, laiklik din karşıtı bir tavır olarak algılanmış ve son derece katı uygulamalara mesnet teşkil etmiştir.⁵ Çünkü bu anlayışa göre devlet sistemindeki Tanrı'nın yeri hümanist kültürle doldurulmalıdır. Ataç ve Karaosmanoğlu gibi dönemin kültür politikalarına yön veren bazı isimlere göre Batı'yı Batı yapan güç “gökten ilham alan birtakım rasullerde” değil, Eflatun'unun felsefesinde Aristokratalis'in mantığında, Homeros'un şiirinde, Evripid'in ve Sofokles'in tragediyalarındaki derinliktedir.⁶

Benimsenen hümanist anlayış çerçevesinde kültürün en önemli manevi unsurlarından olan din, dil ve tarihin bu dönemde yeniden yorumlanarak maddeci bir temele oturtulmak istendiği görülmektedir.⁷ Resmi ideoloji, dinî ve milli mukavemeti kırmadıkça veya etkilerini en aza indirgemedikçe güçlü bir değişimin olamayacağına inanmaktadır. Ancak bu değişim sürecinde dinin etkisi birden değil aşamalı olarak kırılmalıdır. İslamiyet'in kuramsal olarak oluşturulmuş devlet sistemindeki Tanrı'nın yeri, önce millet, sonra da hümanist kültürle doldurulacaktır.⁸ Tekinalp'in “Kemalizm bir tek tanrıya tapmıştır: Ulusalcılık” sözleri⁹ veya 1945 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan Türkçe sözlükte, “din” kelimesi karşısında açıklayıcı örnek olarak “Kemalizm Türkün dinidir” ifadesine yer verilmesi, bu konuda gelinen noktayı göstermesi bakımından anlamlıdır.¹⁰ Bu konuda verilebilecek en çarpıcı örnek belki de Behçet Kemal Çağlar'ın “Bizim Mevlüt” isimli uyarlamasıdır. Dinî kavramaların çıkarılarak yerine milli unsurların yerleştirildiği bu uyarlamada, bol bol “Ger dilersiz bûlasız şevku necat, A'tatürkê A'tatürkê esselat” ifadeleri geçmektedir.¹¹

Devletin biçimlendirdiği millî din anlayışından sonra sıra, yapılacak değişikliklerle “dini ve Allah'ı aydınlanma felsefesindeki yerine koymaya gelmiştir.”¹² Bu anlamda yapılacak ilk iş dilde köklü değişiklikler yapmaktır. Çünkü dil devrimi, toplumu sekülerleştirmede bir vasıta olarak görülmüştür. Bu nedenle dilde uhreviliği, semaviliği hatırlatan her şeyin yerine yeni anlamlar konulmaya çalışılarak, dinî değerlerin gözden düşürülüp hayatın tamamen dünyevileştirilmesi hedeflenmiştir.¹³

Dönemin kültür politikaları çerçevesinde tarihe verilen yer de, hümanist kültür anlayışının sınırları içerisinde kalmıştır. Osmanlı tarihinin ağır bir dille eleştirildiği ve hatta yok kabul edildiği İnönü döneminde, ağırlıklı olarak Avrupa tarihi, ders kitaplarına konu olurken, Türk tarihinin müfredattaki yeri sadece %4 olarak kalmıştır.¹⁴

5 Atilla İlhan, *Hangi Battı*, (3. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1982), s. 228-229; Orhan Türkdoğan, *Değişme Kültür ve Sosyal Çözümle*, (2. Baskı, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1996), s. 14; Şükrü Karatepe, *Tek Parti Dönemi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), s. 90; Ali Ata Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1992), s. 43, ayrıca bkz. Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz?*, (5. Baskı, İstanbul: Yağmur Yayınları, 1972), s. 13.

6 Nurullah Ataç, *Söz Arasında*, (Ankara: Dost Yayınları, 1957), s. 53-54; Yakup Kadri Karaosmanoğlu, “Hümanizmaya Doğru İlk Adım”, *Aydın Tarihi*, (83), 1940, s. 327.

7 Osman Turan, *Türkiye'de Manevi Buhran Din ve Laiklik*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2005), s. 123.

8 Turan, *Türkiye'de Manevi Buhran Din ve Laiklik*, s. 105; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Turna, (3. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2009), s. 658.

9 Tekinalp, *Kemalizm*, çev. Çetin Yetkin, (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998), s. 50.

10 *Türk Dil Sözlüğü*, (İstanbul: Cumhuriyet Basımevi, 1945), s. 153.

11 Behçet Kemal Çağlar, “Bizim Mevlüt”, *Yücel, Aylık Sanat ve Fikir Mecmuası*, 16, (91-93), (Eylül 1942).

12 Doğu Perinçek, *Kemalist Devrim-2 Din ve Allah*, (6. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları 2007), s. 25.

13 Nevzat Tarhan, *Sosyal Psikolojisi, Sosyal Şizofreniden Toplumsal Empatiye*, (2. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), s. 86-87.

14 Kadir Şeker, *İnönü Dönemi Kültür Hayatı (1938-1950)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta, 2000, s. 78.

Cumhuriyet'in devrimci kuşağı, devrimleri topluma tümüyle yerleştirmenin yolunun ancak eğitim ve kültür yoluyla olabileceğini düşündüğünden Köy Enstitüleri ve Halkevleri gibi örgün ve yaygın eğitim kurumlarını bu uğurda eşsiz bir vasıta olarak görmüştür. Zira dönemin Milli Eğitim Bakanı İsmail Hakkı Tonguç:

Ümid edelim ki, yarının dünyası, imanını göklerden gelecek görünmez kuvvetlerle ve fizik ötesi fikirlerle beslemesin. Eğer onun kuvvetli ve mesut bir temeli olsun istiyorsak biz insanlar yeni dünyaya şamil, ihtirassız, yalansız, insani, rasyonel ve reel taze bir din vermeliyiz. Köy Enstitüleri'nde yetiştirilen çocuklar, skolastiğe köle olmaktan kurtarılmaya çalışılmıştır.

sözleriyle öğrencilerini pozitif aklımlı öğretileri doğrultusunda yetiştirmeyi hedeflediğini açıkça ilan etmiştir.¹⁵

Katı devletçi politikalarla yönetilen dönemin Türkiye'sinde ekonomik alanda çok ciddi sıkıntılar yaşanmış hatta en temel besin maddesi olan ekmeğin bile karneye bağlandığı görülmektedir. Savaş tehdidi nedeniyle alınan önlemlerin halkın fedakârlığını neredeyse geçim haline dönüştürdüğü bu yıllarda, ağır vergi yükü altında ezilen insanların bulaşıcı hastalıklar ve yıkıcı depremlerle de mücadele ediyor olması, yaşanan bu olumsuz tabloyu iyice ağırlaştırmıştır.¹⁶ Öyle ki yetersiz beslenme, açlık ve yoksulluğun çoğunluk için neredeyse yaşam tarzı haline dönüştüğü ve açlıktan ölüm vakalarının gittikçe arttığı dönemin Türkiye'sinde, yaşanan yokluk ve sefalet, devlet görevlilerine intiharı bile düşündürecek boyuttadır.¹⁷

Kültür ve ekonomi alanlarında olduğu gibi dış dünyada yaşanan gelişmelerin de dönemin dinî hayatı üzerinde etkisi olduğu muhakkaktır. Zira bu alanda yaşanan gelişmeleri ABD ve SSCB arasında cereyan eden Soğuk Savaş'tan bağımsız bir şekilde ele almak mümkün değildir. İnönü, 2. Dünya Savaşı esnasında uyguladığı denge politikasıyla ülkeyi savaş dışı bırakmayı başarmış olsa da, Türkiye'nin dış dünyadan tecrit edilme tehlikesi, toprak bütünlüğünü tehdit eden birtakım gelişmelerin yaşanmasına yol açmıştır.¹⁸ Bu durum karşısında sığınacak bir liman arayan Türkiye'nin yardımına koşan Amerika ise, yaptığı yardımlar karşılığında ülkenin iç ve dış siyasetine yön veren bazı taleplerde bulunmuş,¹⁹ bu talepler sonucunda siyasi ve ekonomik alanda daha liberal bir çizginin benimsenmesi söz konusu olmuştur.

15 Mehmet Başaran, *Köy Enstitüleri*, (3. Baskı, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2003), s. 32; Ali Dikici, "Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (42), (Kasım 2008), s. 181.

16 "Halk Açlıktan İsyrgan Otu Ayırık Kökü Yiyor!", *Zafer Gazetesi*, (22 Mayıs 1949), s. 1, 5; Fatma K. Barbarosoğlu, *Cumhuriyetin Dindar Kadınları*, (1. Baskı, Profil Yayınları, 2009), s.108; Metin Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, (1. Baskı, Milliyet Yayınları, 1970), s. 26; Altan Öymen, *Bir Dönem Bir Çocuk*, (4. Baskı, İstanbul: Doğan Kitap, 2002), s. 217, 298; Gotthard Jaeschke, *Türkiye Kronolojisi (1938-1945)*, çev. Gülayşe Koçak, AKDITYK (Atatürk Kültür Dil Tarih Yüksek Kurumu), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), s. 69; Fahri Sakal, *Çok Partili Döneme Geçişte Tek Partinin Muhalefet Anlayışı*, (1. Baskı, Samsun: Etüt Yayınları, 2008), s. 22; "Doğu Anadolu'da Müthiş Bir Zلزele", *Zafer Gazetesi*, (19 Ağustos 1949), s. 1,6; Jaeschke, *Türkiye Kronolojisi, (1938-1945)*, s. 22; Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, II, s. 474-475.

17 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam (1938-1950) III*, II, (6. Baskı, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1993), s. 202-204.

18 Nevzat Yalçıntaş, *Türkiye'yi Yükselten Yıllar Hatıralar*, (1. Baskı, İstanbul: İşaret Yayınları, 2012), s. 54-86; Emre Kongar, *Tarihimizle Yüzleşmek*, (92. Baskı, İstanbul: Remzi Kitapevi, 2013), 176-186; Cemil Koçak, "Siyasal Tarih 1923-1950", haz. Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, (Ankara: Cem Yayınevi, 1989), s. 170; Öymen, *Bir Dönem Bir Çocuk*, s. 428.

19 İç siyasette liberal bir anlayışın benimsenmesini şart koşan Amerika, Türkiye'nin Sovyetler'e karşı ileri bir karakol vazifesi üstlenmesini istemiştir. Örneğin Amerika, Sovyetler'i tehdit eden nükleer başlıklı Jüpiter füzelerini Türkiye'de konuşlandırmış, Küba krizi sırasında Sovyetler'in oradaki füzelerini geri çekmelerine karşılık, Amerika'da bunları geri çekmişti. (Kongar, *Tarihimizle Yüzleşmek*, s. 185)

“Yasaklı Dönem”in Yasakları

Laiklik ilkesinin din karşıtlığı anlamına büründüğü bu dönemde,²⁰ insanın en temel hakkı olan inanma hürriyetinin çeşitli boyutlarıyla kesintiye uğraması, kalplerde ve zihinlerde derin izler bırakacak türdendir. Nitekim laiklik ve milliyetçilik ilkeleriyle ilgili yasal düzenlemeler gerekçe gösterilerek Kur’an öğreniminden ve din eğitiminden mahrum bırakılan halk, Arapça ezan yasağıyla camilerden uzaklaştırılmış, hacca gitmeleri engellenmiş, dinî yayın neşretmeleri yasaklanmış, dinî bir cemaat halinde toplanmaktan men edilmiş ve sonuç olarak tam da hedeflendiği gibi vicdanlara hapsolmuş bir dinî yaşamla başbaşa bırakılmıştır.²¹

Dönemin en dikkat çekici yasaklarından birisi Kur’an Kerim’i öğrenmenin ve öğretmenin yasaklanmasıdır. Evlerde bile Kur’an-ı Kerim bulundurmanın suç olduğu bu dönemde yaşanan sıkıntı Kutuz Hoca’nın sözlerine şöyle yansımıştır:

... Hoca, dersi ileride olan talebelerden ilk ders alanı pencerenin sahanlık kadar geniş kenarına oturtur, jandarmaları kollamasını tembih ederdi. Bu görevi ben de çok yaptım. Çünkü o yıllarda jandarmalar ansızın camilere ve Kur’an kurslarına baskın yapıyor, körpe çocuklara bağırıyor çağırıyor, takkelerini tüfeğin namlusu veya eliyle alıp yere fırlatıyor, bazen dayak atıyor, hocalara ise hakaretler yağıdırıyor, canı isterse alıp götürüyordu. Jandarmaların geldiği haber alındığı veya görüldüğü zaman ilk yapılan şey Kur’an, cüz ve Elifbe nüshalarını ortadan kaldırmak olurdu. Çünkü bunlara karşı tepkileri her zaman daha sertti. Gizleme faaliyetinden sonra da hoca dahil herkes bir tarafa sıvıştırdı...²²

Trabzonlu Ali Kemal Saran’ın ifadeleri de benzeri içerikte olmakla birlikte dönemin insanının nasıl bir çelişki içerisinde yaşadığını gösterir türdendir. Zira gizli Kur’an öğrenimi esnasında jandarmanın geldiğini haber alınca bütün Kur’an nüshalarının caminin tavan arasındaki boşluğa gizlenip oyun oynanmaya başlandığını anlatan Saran, bu durumda hocanın da cebinden çıkardığı kavalı çaldığını anlatmaktadır.²³

Dönemin şahitlerinden Of’lu Mehmet Akim Bahadır’ın anlattıkları da Kutuz Hoca’yı ve Saran’ı destekler niteliktedir. Zira bu dönemde çocuklara din eğitimi verebilmek için köyün en uzak köşesinde ev tuttuklarını ve korkuyla ders okuttuklarını ifade eden Bahadır, yine de evlerinin ara sıra jandarmalar tarafından basılıp hocalarının dövüldüğünü hatta toplatılan dinî kitapların tutuklanan hocaya zorla bizzat yaktırıldığını ifade etmektedir.²⁴

Okullarda resmi din eğitiminin yasak olduğu bu dönemde, Diyanet teşkilatının bu açığı kapatmasına izin verilmiş olmasının yanı sıra dinî bir cemiyet kurmanın da yasayla engellenmesi, bu konudaki girişimlerin etkisini bir hayli zayıflatmıştır. Gerçekten de bu dönemde en temel dinî bilgileri öğrenmek amacıyla vatandaşın faydalanmak istediği mahalle imamları ve hatta yaşlı komşular bile sıkı bir takipten ve kanunsuz hapislerden kurtulamamışlardır.²⁵

20 Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes*, s. 45; Gerger, *Bütün Yönleriyle İnönü- Menderes Mücadelesi ve Demirkırat Oyunu*, s. 198, 219.

21 Başgil, *Din ve Laiklik*, (9. Baskı, İstanbul: Yağmur Yayınları, 2009), s. 196; Mustafa Öcal, (ed.), *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dinî Hayat*, III, (1. Baskı, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008), s. 27-28; Mustafa Yılmaz, “İnönü Döneminde Bakanlar Kurulu Kararı ile Yasaklanan Yayınlar 1938-1945”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Dr. Orhan Fuat Köprülü’ye Armağan, Ankara, (1998), s. 197; Gerger, *Bütün Yönleriyle İnönü Mücadelesi ve Demirkırat Oyunu*, s. 184.

22 İsmail Kara, *Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası, Kutuz Hoca’nın Hatıraları*, (3. Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları, 2000), s. 36.

23 Ali Kemal Saran, *Omuzumda Hemençe, Cumhuriyet Devrinde Bir Medrese Talebesinin Hatıraları*, (2. Baskı, Ankara: Kurtuba Yayınları, 2010), s. 308.

24 Mehmet Şevket Eygi, *Cami Kıyımı*, (İstanbul: Tarih ve İbret Yayınları, 2003), s. 93-94.

25 Turan, *Türkiye’de Manevi Buhran*, s. 113.

Trabzon'un Çaykara ilçesi Taşçılar köyünde dünyaya gelen Bekir Topaloğlu, köye gelen jandarmayı çocuk zihinlerinde başka bir varlık olarak canlandırdıklarını ve korkularından eve girip ona ancak pencerenin deliklerinden bakmaya cesaret edebildiklerini anlatmaktadır. Korku atmosferinin hâkim olduğu bu dönemde okumak için elif-be cüzü bulamadıklarını belirten Topaloğlu, ders veren hocanın, düzgün hale getirilmiş ve hafifçe ıslatılmış gürgen tahta parçasının üzerine sabit kalemlerle yazdığı elif-be'yi okumaya çalıştıklarını anlatmaktadır.²⁶ Çünkü bu dönemde ilkokul çağındaki çocukların kursa gitmeleri yasaktır. Yaşlarının tutması halinde izinli kurslara devam edenlerin ise Arap alfabesi ile Kur'an okumaları engellenmiştir.²⁷

Dönemin en dikkat çekici yasaklarından birisi de Arapça ezan yasağıdır. "İbadetin Türkçeleştirilmesi" projesinin bir parçası olan bu yasağın,²⁸ ilk kez uygulanmaya başlandığı tarihten itibaren pek çok kişinin hakkında yasal takip başlatılmasına ve akabinde cezalandırılmasına yol açmıştır.²⁹ Ancak tüm yaptırımlara rağmen özellikle güvenlik güçlerinin ulaşmakta zorlandığı bölgelerde ezanın Arapça okunmaya devam edildiği, dönemin şahitleri tarafından dile getirilmektedir.³⁰ Örneğin Topaloğlu, yetiştiği yörenin dağ köylerinde hiç Türkçe ezan okunmadığını ifade etmiş, ancak yine de ev halkının sabah ve yatsı namazlarını evde cemaat halinde kıldıklarını ve ezanı da evde okuduklarını belirtmiştir.³¹ Bazı yörelerde Arapça ezan okuyan kişinin ihbar edilmesiyle ani jandarma baskınlarının yaşandığı ya da Arapça ezan okuyan kişinin resmi görevlinin huzuruna çağrılarak azarlanıp takibata uğradığı görülse de, Trabzon'un özellikle dağ köylerinde ne kaçak din eğitimi verildiğini ne de ezanın Arapça okunduğunu ihbar etmeyi (görüşü ne olursa olsun) hiç kimsenin aklından bile geçirmedeği satır aralarında geçen ilginç ayrıntılardandır.³²

İnönü döneminin dikkat çeken yasaklarından birisi de hacca gidiş yasağıdır. Başlangıç tarihi tam olarak bilinmeyen bu yasağın, 1928'de laiklik ilkesinin uygulanmaya konulmasından sonra yaşanmaya başlamış olması muhtemeldir. 1940'lı yıllarda yaşayan ve hâlâ hayatta olan büyüklerin anlattıkları da yasağın bu dönemde tavizsiz uygulandığı bilgisini doğrulamaktadır.³³

Dinî hayata ilişkin bu yasakların yanı sıra camilerin mihraplarının etrafındaki mum şamdanlara yazılı "Maşallah" yazısına kadar tüm Arapça ifadelerin yazılı olduğu yerlerden kazılarak çıkarılması, abidelerin ve çeşmelerin üzerindeki ayet yazılı mermerlerin parçalanması, camilerin kapısındaki "Bismillahirrahmanirrahim" yazısının kaldırılması bile bu dönemde, dinî bir atmosfere tahammül edilmediğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Ayrıca ihtiyaç fazlası olduğu gerekçesiyle camilerin amacı dışında kullanılmasına izin verilmesi ve en fazla beş yada altı kişinin gittiği³⁴ sınırlı sayıdaki camilerde vaaz verileceği zaman da, vaaz metninin kapıdaki sivil polise gösterilmek zorunda olunması, bu dönemde dinî alanla ilgili ciddi bir sınırlamanın olduğu ve halkın sistematik bir şekilde camilerden soğutulmak istendiği izlenimini vermektedir.³⁵

26 Öcal, *Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dinî Hayat*, s. 259-260.

27 Mehmet Günaydın, "Kıraat Alimi Mehmet Rüştü Aşıkutlu'nun (1901-1980) Din Eğitimi ve Öğretimine Katkıları", *Dinî Araştırmalar*, C. 2, S. 6, (Ocak-Nisan 2000), s. 188.

28 Gotthard Jaeschke, *Yeni Türkiye'de İslamlik*, çev. Hayrullah Örs, (1. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972), s. 44-45. Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes*, s. 9.

29 Adalet Bakanı Fuat Sirmen'in bir bildirisine göre sadece 1947 yılında bu yüzden 29 kişi tutuklanmıştı. (Jaeschke, *Yeni Türkiye'de İslamlik*, s. 46.)

30 Dikici, "Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları", s. 171.

31 Öcal, *Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dinî Hayat*, s. 258-259.

32 Öcal, *Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dinî Hayat*, s. 260

33 "Hacılarımıza Müjde", *Sebilürreşad*, IV (83), 1950, s. 121; Öcal, *Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dinî Hayat*, 1, s. 27-28.

34 Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes*, s. 125; Ramazan Cihan, *Bir Yasak Devir Beyefendisi Yaşar Tunagür*, (2. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009), s. 24.

35 Fergan, *Kara Kitap, Milleti Nasıl Aldattılar? Mukaddesatına Nasıl Saldırdılar*, (2. Baskı, İstanbul: Sebilürreşad Yayınları, 1967), s. 27-28; Barbarosoğlu, *Cumhuriyetin Dindar Kadınları*, s. 71; Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes*, s. 171.

Dinî alanda görülen bu yasakçı tutumun giyim kuşama da kapsadığı görülmektedir. Zira Emniyet Umum Müdürlüğü tarafından, 1940 yılında ‘Medeni kıyafete aykırı kisve taşıyanlar hakkında’ yayımlanan bir emirle, devrimlere aykırı ve belli bir maksada yönelik olarak kasketlerini ters giyen erkekler ile peştamal giyen, yüzünü örten, peçe takan kadınların takip edilip bunlara müsaade edilmemesi istenmiştir.³⁶ Bu emir çerçevesinde, çarşaf giymeyi tercih eden kadınların sokakta yürürken çarşaflarının yırtılmak istendiği, dönemin şahitleri tarafından anlatılmaktadır.³⁷

Cumhuriyet öncesinden beri faaliyetlerini sürdüren dinî yayıncılar da yukarıda bahsedilen baskı ve yasaklardan nasibini almıştır.³⁸ Nitekim Ahmet Hamdi Akseki tarafından 1943 yılında yazılan “*Peygamberimiz Hz. Muhammed*” adlı kitap, Sebilürreşad yayını olarak bastırılıp piyasaya çıkarıldıktan sonra Dâhiliye Vekâleti tarafından sakıncalı bulunarak toplattırılmıştır. Gereğesi sorulduğunda ise Matbuat Müdürü Vedat Nedim Tör tarafından şu cevap verilmiştir:³⁹

Biz her ne şekil ve suretle olursa olsun memleket dahilinde dinî neşriyat yapılarak dinî bir atmosfer yaratılmasına ve gençlik için dinî bir zihniyet fideliği vücuda getirilmesine taraftar değiliz.

Laiklik adı altında sergilenen bu yasakçı tavrın hiçbir şekilde tenkit edilemediği bu dönemde, özellikle dinî alandaki yasakların eleştiri konusu olması, neredeyse intihar etmekle eş anlamlı görülmüştür.⁴⁰ İnönü’nün, 1945’li yıllarda kendisine yönelik eleştirilere verdiği sert cevap, bu düşünceyi destekler niteliktedir:

Bir süredir basında bize karşı sert ve insafsız tenkitler yapılıyor. Ben o beylere, daha önce de Şeyh Sait isyanı sırasında ağır tenkitlerde bulunmuş olanları, asileri isyana teşvikten dolayı elleri kelepçeli olarak Diyarbakır İstiklal Mahkemesi’ne sevk etmiş olduğumuzu hatırlatmak isterim.⁴¹

Ali Kemal Saran’ın bu konuya ilişkin anısı, dönemin korku atmosferini açıklar gibidir. Saran, 40’lı yıllarda henüz bir çocukken görmüş olduğu idam manzaraları karşısında halkın yaşadığı korkuyu şu sözlerle anlatmaktadır:

40’lı yılların sonunda Meydan Parkı’nda, eski Sümer Sineması’nın önündeki meydanlık alanda, asılarak idam edilmiş bir adamın darağacında sallandığını gördük. Muhtemelen halkın gözü önünde idam edilmiş; başkalarına ibret olması için de infazdan sonra bir müddet darağacında kalması istenmişti. Ayrıca çevredekiler bu korkunç olayı sessiz bir biçimde, merak ve ürpertiyle seyrediyorlardı...⁴²

Ezanı Arapça okumanın veya Kur’an’ı Kerim okumayı öğrenmeye çalışmanın bile zanlı olmak için yeterli görüldüğü bu dönemde uygulanan baskıların psikolojik şiddet boyutunda yaşandığı görülmektedir. Zira Saran’ın anlattığına göre bu dönemde suçlular dayak ve işkenceyle konuşturulamıyorsa, onları daha fazla tahrik eder ve suçlarını kabul ettirmeye yöneltir diye jandarmalar tarafından evlerinin çatısındaki kiremitler gözleri önünde kırılır hatta tarlalarda bulunan henüz yetişmemiş mısır fideleri bile koparılırmış. O günün ekonomik ve sosyal durumu, insanların içinde bulunduğu fakirlik ve geçim şartlarındaki yetersizlikler göz önünde bulundurulduğunda, zanlıların suçlarını itiraf etmeleri için izlenen bu metodun ne kadar etkili olduğu düşünülebilir.⁴³

36 Ali Dikici, “Millî Şef Dönemi İç Güvenlik Anlayışı ve Türk Polisi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXVII (80), s. 425.

37 Barbarosoğlu, *Cumhuriyetin Dindar Kadınları*, s. 71.

38 Necdet Subaşı, *Ara Dönem Din Politikaları*, (1. Baskı, Küre Yayınları, 2005), s. 62.

39 “Tarihi Vesika”, *Sebilürreşad*, XII (284), s. 144.

40 Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 15.

41 Başgil, Ali Fuad, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri, Görüp Yaşadıklarım*, (5. Baskı, İstanbul: Yağmur Yayınları, 2011), s. 46.

42 Saran, *Omuzumda Hemençe*, s. 178.

43 Saran, *Omuzumda Hemençe*, s. 14; Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, s. 34-35.

Karadeniz insanının pratik zekasını bu dönemde de aktif bir şekilde kullandıkları ve içinde buldukları güçlükleri aşma konusunda çözüm odaklı düşündükleri Tunagür'ün sözlerine yansımaktadır. Zira bu dönemde özellikle Trabzon ve Rize dolaylarında jandarmaya sus payı verilmek üzere koyun, kuzu kesildiği ve jandarmanın cebine önemli ölçüde harçlık bırakıldığı darbi mesel olarak dilden dile dolaşmış ve bu nedenle de Trabzon, Of civarında “Kurbanlık koyun da kalmadı” tabirinin jandarmaya kesilen “sus payı”nın çokluğunu işaret etmek üzere kullanıldığı belirtilmiştir.⁴⁴

Yasakların Gölgesinde Trabzon'da Yaşanan Dinî Hayat

Dinî alanla ilgili söz konusu yasakların dönemin insanının psikolojik sağlığı üzerinde gerek bireysel gerekse toplumsal anlamda travmatik bir etki bıraktığı muhakkaktır. Ancak resmi ideolojinin izlediği politikaların, atmosferi dinî gelişim açısından uygunsuz hale getirmesine rağmen, halkın canlı bir dinî hayatı yaşamaya çalışması, dönemin en çarpıcı gerçeklerindedir.⁴⁵

Dinî hassasiyetleri ve yüklediği misyon açısından bu konuda en dikkat çeken illerimiz arasında Trabzon gelmektedir. Zira dinî hayat açısından oldukça sıkıntılı geçen “yasaklı dönem”de, özellikle Trabzon yöresinde dinî faaliyetlerin hız kesmeden devam ettiği, hatta bu ilin din eğitimi açısından lokomotif görevi üstlendiği anlaşılmaktadır. Bölgedeki dinen alim ve okumuş kabul edilen büyüklerin din eğitimi konusunda halka hizmet etmenin yanı sıra yaşanan her türlü adli ve idari ihtilafları çözmeye muktedir bir güce ve itibara sahip oldukları hatıratlarda sıkça dile getirilen hususlar arasındadır. Örneğin yaz boyunca yaylada sayıları epeyce artan çocuklar için camide hocaların görevlendirildiği ve çocukların gezip eğlenmelerinden arta kalan zamanlarında Kur'an öğrendiklerini anlatan Saran'ın ifadelerine göre, örgün din eğitiminin neredeyse tamamen ortadan kalktığı ya da asgari seviyeye indiği 1950'li yıllara kadar olan dönemde; Of çevresinde faaliyet gösteren cami ve medreseler, yetiştirdikleri hafız ve hocalarla ülkenin din adamı ihtiyacını önemli ölçüde karşılamıştır. Saran'ın aşağıdaki ifadelerinden, ülkede resmen yasak olmasına rağmen bu bölgede medreselerde çocuklara dinî eğitiminin fazla sıkıntı yaşanmadan verilebildiği anlaşılmaktadır:

Köydeki çocukluk dönemimde ve daha sonraki talebelik hayatımda, bu medresenin bazı odalarının ikişer üçer kişi olmak üzere her zaman talebelerle dolu olduğuna şahit oldum. Bunlara köy evlerinde kira vermeksizin oturan ve dershaneye okumak üzere devam eden yabancı talebelerle, köyümüzden gelenler dahil değildi. Köyün imamından başka, camide daima bir büyük ders hocası, sonbahar ve kış mevsimlerinde çocukları okutan bir sıbyan hocası ve bir de büyük hocaya yardımcılık eden bir kalfa öğrenci bulunurdu...⁴⁶

Cumhuriyet sonrası medreselerin kapandığı ve Kur'an öğretiminin yasaklandığı dönemde kesintiye uğrayan din eğitim ve öğretiminin kaçak olarak günümüze kadar intikal ettirilmesinde Çaykaralı alimlerin ve kurdukları görünmeyen özel medreselerin rolünün inkar edilemeyecek derecede büyük olduğu muhakkaktır. Nitekim “yasaklı dönem”de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın din görevlisi ihtiyacının büyük oranda Çaykara'nın gizli medreseleri ve onların fedakâr müderrisleri tarafından karşıladığını belirten Yunus Vehbi Yavuz, bu müderrislerin kendi evlerini medrese haline getirerek ya da görevli oldukları Kur'an Kursları bünyesinde İslam ilimlerini eski bir geleneğin devamı olarak azimle ve sabırla okutarak, dönemin din görevlisi ihtiyacını karşıladıklarını anlatmaktadır.⁴⁷

44 Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri*, III, s. 242-243.

45 Zeynep Özcan, *İnönü Dönemi Dinî Hayat*, (1. Baskı, İstanbul: Dem Yayınları, 2015), s. 308-311.

46 Saran, *Omuzumda Hemençe*, s. 34, 53, 99-101; ayrıca bkz. Yunus Vehbi Yavuz (haz.), *Çaykaralı Hacı Hasan Efendi*, C. 1, (İstanbul: İhvak Yayınları, 2007), s. 62

47 Yavuz, *Çaykaralı Hacı Hasan Efendi*, C. 1, s. 26-27.

Trabzon yöresinde dinî hayatı canlı tutma konusunda kendi başının çaresine bakan halkın bu konuda hiçbir fedakârlıktan çekinmediği görülmektedir. Zira halkın özellikle Ramazan aylarında mukabele okutmak üzere hafızlara “diş kirası” adıyla para verdikleri ve her türlü ihtiyacını giderdikleri anlatılanlar arasındadır. Ayrıca Ramazan ayı dışında da sürekli imamı bulunmayan camilere yine kendi imkânlarıyla imam görevlendirdikleri ve maaşını yine kendilerinin verdikleri ifade edilmektedir.⁴⁸

Halkın medreselerde okuyan öğrencilere sadece Ramazan ayında değil her zaman büyük ölçüde destek olduğunu belirten Yavuz, köy medreselerinde yahut evlerin boş odalarında kalmakta olan öğrencilerin odun ihtiyacını karşılayan halkın, öğrencilerin ekmeğini pişirip çamaşırını yıkadığını, çünkü onları kendi evlatları gibi gördüklerini anlatmaktadır.⁴⁹

Aynı fedakâr tavrın müderrisler için de geçerli olduğunu belirtmek gerekir.⁵⁰ Nitekim hayatlarını ilim öğretmeye vakfetmiş bu hocaların yaptıkları tedrisatın hiçbir ücrete bağlı olmadan, sırf Allah rızası için, yerine getirildiğini ifade eden Topaloğlu'na göre, bu insanlar belki kendinden de sarf ederek, zamanını harcayarak, aile efradının rahatını ve huzurunu bozarak, yaz kış ve hastalık sağlık demeden bu işleri yürütmüşlerdir. Hadisenin psikolojik ve sosyolojik analizi yapıldığında o günün bir insanının bugünün yirmi, otuz hatta elli insana denk geldiğini iddia eden Topaloğlu'na göre bu değerli hocalar, İslamiyet'in Mekke döneminde hizmet etmiş insan konumundadırlar.⁵¹

Böylesi bir fedakârlıkla din eğitimi veren medreselerin yöre insanı için bir çekim merkezi haline geldiği söylenebilir. Zira Trabzon yöresinde özellikle kırsal kesimlerinde okul çağı gelmiş çocukların okula değil de medreselere gönderildiği sık rastlanan durumlar arasındadır. Bu duruma sadece Trabzon yöresinde değil tüm ülke genelinde rastlanmaktadır. Dönemin istatistiki kayıtları da bu durumu doğrulamaktadır. Nitekim bu dönemde yapılan okul sayısı iki katına çıkmışken öğrenci sayısı aynı oranda azalmıştır. Çünkü çocuklarını devlet okuluna göndermek istemeyen halka hâkim olan genel kanaat, bu dönemde faaliyet gösteren eğitim kurumlarında öğrencilerin Kutsal'la olan bağlarının sistematik olarak gevşetildiği yönündedir.⁵² Gerçekten de özellikle Köy Enstitülerinde henüz somut zekâ düzeyinde olan öğrencilerin gözünde dinin değerini düşürmeye yönelik analogiler yapıldığı hatıratlarda rastlanan en dikkat çekici ayrıntılardandır.⁵³ Dönemin canlı şahitlerinden birisi olan Yavuz, babası tarafından kendisine ya hafızlık yapması ya da kendi medresesinde din eğitimi alması şeklinde iki alternatif sunulduğunu anlatmaktadır. Tercihler arasında ilkokulun yer almamasının sebebini ise, manevi değerleri kaybetme endişesi olarak açıklamıştır. Çünkü ona göre bu dönemde okula gidip de değerlerinden kopan öğrenci sayısı bir hayli fazladır.⁵⁴

Yöre insanıyla yapılan mülakatlarda o dönemde Trabzon ve ilçelerinde tüm yasaklara ve resmi ideolojinin eğitim kurumları vasıtasıyla yönlendirmelerine rağmen dine olan eğilimin azalmadığı hatta daha da artarak devam ettiğine dair izlenimler alınmıştır. Örneğin Trabzon'un Çaykara ilçesinden Yusuf Çalışkan, küçük bir çocukken Kur'an öğrenmek için çok uzun ve tehlikeli yolları göze aldıklarını ve her an jandarmayla karşılaşma korkusunu hissettiklerini,

48 Kara, *Kutuz Hoca'nın Hatıraları*, s. 88-130; Saran, *Omuzumda Hemençe*, s. 192-193; Öcal, *Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dinî Hayat*, s. 292

49 Yavuz, *Çaykaralı Hacı Hasan Efendi*, C. 1, s. 28.

50 Yavuz, *Çaykaralı Hacı Hasan Efendi*, C.1, s. 76

51 Yavuz, *Hacı Hasan Efendi'yi Anma Toplantıları*, s. 32-33.

52 Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri, Sosyal Psikolojik Bakımdan Bir Tetkik*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), s. 145-147; Necdet Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, (1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), s. 88-89; Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, s. 62.

53 Osman Yüksel Serdengeçti, *Bir Nesli Nasıl Mahvettiler*, (13. Baskı, İstanbul: Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, 2010), s. 24.

54 Yavuz, *Çaykaralı Hacı Hasan Efendi*, C. 1, s. 63.

çünkü karşılaştıklarında fiziksel ve psikolojik şiddete maruz kaldıklarını anlatmaktadır. Buna rağmen hiçbir ailenin çocuğuna din eğitimi vermekten vazgeçmediğini belirten Çalışkan, sözlerine şöyle devam etmiştir: “Tüm yasaklara rağmen halk dinin gereklerini yerine getirme konusunda çok istekliydi. Çünkü hepimiz Allah’a ve onun dinine bağlıydık. Din sayesinde zorlukların üstesinden geliyorduk. Yasaklar ise bizi daha da hırslı ve istekli hale getiriyordu...”

Resmi ideolojinin dinin değerini gözden düşürme çabalarına rağmen dinî faaliyetlerin bu bölgedeki halkı birleştirici ve sosyalleştirici gücü dikkat çekmektedir. Örneğin hafızlık ve hocalık için düzenlenen icazeti merasimlerinin, icra edildikleri köy için büyük bir şeref ve onur vesilesi olduğunu söyleyen Topaloğlu'na göre:

Köylü merasimden en azından bir hafta önce hazırlıklara başlar, evler-avlular yeniden temizlenip düzenlenir, yataklar tazelenir, çarşafklar yıkanır. Otel ve nakil vasıtalarının, daha doğrusu birçok köyde yolun bulunmadığı o dönemlerde özellikle hocalık icazeti merasiminde yüzlerce insan bir veya iki gün misafir edilecektir. Cami medresesinde kazanlar kurularak etli yemekler pişirilir, pilav ve tatlı yapılır. Et, pilav, tatlı bunlardan özellikle et o zamanlarda kolayca erişilemeyecek bir gıda idi. Böyle bir şenlik ne cenaze, ne düğün, ne de başka bir vesile ile oluşabilirdi.⁵⁵

Yukardaki ifadelerden de anlaşıldığı üzere “yasaklı dönem”in dinî alandaki yasakları, Trabzon ve ilçelerinde dinî hayatın yaşanmasına engel olamamış görünmektedir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, bu dönemde halkın algıladığı dinî anlayış, ezan ve ibadetleri yüzyıllardan beri alışageldiği biçimde icra etmek, dinin temel kitabını kendi orijinal dilinde öğrenip öğretmek gibi yalnızca pratik alana yönelik taleplerden ibarettir. Çünkü politik atmosfer dinî yaşayışın bilimsel ve güçlü bir entelektüel tabana oturmasına engel teşkil etmiştir. Bu da dinin geliştirici fonksiyonlarının bu dönemde çok da işlevsel olmadığını düşündürmektedir. Gerçi bu dönemde hayata anlam atfetme noktasında dinin psikolojik direnci artırıcı etkisi hissedilse de, genel olarak savunmacı bir refleks içerisinde olan halk için, dinin büyük oranda telafi işlevi gördüğü söylenebilir.⁵⁶

Geçmişten günümüze dinî hassasiyetleri ve etkinlikleriyle üzerinde yoğunlaşmayı hak eden Trabzon ili tam da bu noktada ayrıca önem arz etmektedir. Çünkü şunun altını özellikle çizmek gerekir ki, Hacı Hasan Efendi Medresesi gibi bölgede eğitim veren medreseler, Osmanlıdan Cumhuriyete geçiş döneminde mükemmel bir köprü vazifesi görerek İslami ilimlerin ihyasına ve yeni bir neslin yetişmesine muvaffak olmuş ve dinin entelektüel boyutunun inkişafı adına büyük hizmetlerde bulunmuştur. Osmanlıdan tevarüs eden bilginin İlahiyat Fakültelerine aktarılmasında bir köprü vazifesi gören bu medreselerden yetişen ilahiyat hocaları,⁵⁷ dinin bilgi boyutunun resmen ihmal edildiği bu ortamda, medreselerde aldıkları eğitim sayesinde, dinî yaşayışın heterodoks inanışlarla örülü hale gelmemesi adına önemli bir misyon yüklenmişlerdir.

55 Öcal, *Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dinî Hayat*, C. 2, s. 268.

56 Özcan, *İnönü Dönemi Dinî Hayat*, s. 255-268.

57 Öcal, *Çaykaralı Hacı Hasan Efendi*, C. 1, s. 87; ayrıca bkz. Gülizar Baki, “Of’un Son Müderrisleri”, http://www.zaman.com.tr/cuma_ofun-son-muderrisleri_1115462.html, (Erişim: 1. 9. 2015).

Kaynakça

- Adivar, Abdülhak Adnan, “Türkiye’de İslami ve Batılı Düşüncelerin Etkileşimi”, *Türkiye’de İslam ve Laiklik*, Derleme, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995).
- Armağan, Mustafa, *Türkçe Ezan ve Menderes, Bir Devrin Yazılmayan Gerçekleri*, 1. Baskı, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010).
- Ataç, Nurullah, *Söz Arasında*, (Ankara: Dost Yayınları, 1957).
- Aydemir, Şevket Süreyya, *İkinci Adam (1938-1950) III*, 6. Baskı, (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1993).
- Bahadır, Abdülkerim, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, *Din Psikolojisi*, ed: Hayati Hökelekli, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010).
- Baki, Gülizar, “Of’un Son Müdürleri”, http://www.zaman.com.tr/cuma_ofun-son-muderrisleri_1115462.html, (Erişim: 1. 9. 2015).
- Barbarosoğlu, Fatma K., *Cumhuriyetin Dindar Kadınları*, 1. Baskı, (Profil Yayınları, 2009).
- Başaran, Mehmet, *Köy Enstitüleri*, 3. Baskı, (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2003).
- Başgil, Ali Fuad, *Din ve Laiklik*, 9. Baskı, (İstanbul: Yağmur Yayınları, 2009).
- _____, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri, Görüp Yaşadıklarım*, 5. Baskı, (İstanbul: Yağmur Yayınları, 2011).
- Ceylan, Hasan Hüseyin, *Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri III*, 6. Baskı, (Ankara: Rehber Yayıncılık, 1992).
- Cihan, Ramazan, *Bir Yasak Devir Beyefendisi Yaşar Tunagür*, 2. Baskı, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009).
- Cündioğlu, Düccane, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet I*, 1. Baskı, (İstanbul: Kitapevi, 1999).
- Çağlar, Behçet Kemal, “Bizim Mevlüt”, *Yücel, Aylık Sanat ve Fikir Mecmuası*, 16, (91-93), (Eylül 1942).
- “Doğu Anadolu’da Müthiş Bir Zelzele”, *Zafer Gazetesi*, (19 Ağustos 1949).
- Dikici, Ali, “Millî Şef Dönemi İç Güvenlik Anlayışı ve Türk Polisi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXVII (80).
- _____, “Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (42), 161-192, (2008).
- Eygi, Mehmet Şevket, *Cami Kıyımı*, (İstanbul: Tarih ve İbret Yayınları, 2003).
- Fergan, Eşref Edip, *Kara Kitap, Milleti Nasıl Aldattılar? Mukaddesatına Nasıl Saldırdılar*, 2. Baskı, (İstanbul: Sebilürreşad Yayınları, 1967).
- Gerger, Mehmet Emin, *Bütün Yönleriyle İnönü-Menderes Mücadelesi ve Demirkurat Oyunu*, (İstanbul: Akbel Yayınları, 1991).
- Göka, Erol, *Türklerin Psikolojisi*, 4. Baskı, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011).
- Günaydın, Mehmet, “Kıraat Alimi Mehmet Rüştü Aşıkutlu’nun (1901-1980) Din Eğitimi ve Öğretimine Katkıları”, *Dinî Araştırmalar*, C. 2, S. 6, (Ocak-Nisan 2000).
- “Halk Açlıktan İsrırgan Otu Ayrık Kökü Yiyor!”, *Zafer Gazetesi*, (22 Mayıs 1949).
- “Hacılarımıza Müjde”, *Sebilürreşad*, IV (83), 1950.
- İlhan, Atilla, *Hangi Batı*, 3. Baskı, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1982).
- Jaeschke, Gotthard, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, (Çev. Hayrullah Örs), 1. Baskı, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972).
- _____, *Türkiye Kronolojisi (1938-1945)*, çev. Gülayşe Koçak, (Ankara: AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990).
- Kara, İsmail, *Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası, Kutuz Hoca’nın Hatıraları*, 3. Baskı, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2000).
- _____, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, 4. Baskı, (İslam Dergah Yayınları, 2010).
- Karaca, Faruk, *Psiko-Sosyal Açından Yabancılaşma ve Dinî Hayat*, (İstanbul: Bil Yayınları, 2001).
- Karaoşkun, M. Doğan, *Dinî ve Sosyal Psikoloji Yazıları*, 1. Basım, (Samsun: Din ve Bilim Yayınları, 2006).
- Karaoşmanoğlu, Yakup Kadri, “Hümanizmaya Doğru İlk Adım”, *Ayın Tarihi*, (83), (1940).
- Karatepe, Şükrü, *Tek Parti Dönemi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997).
- Karpat, H. Kemal, *Osmanlı’dan Günümüze Elitler ve Din*, 3. Baskı, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009).
- Kısakürek, Necip Fazıl, *Türkiye’nin Manzarası*, 10. Baskı, (İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2009).
- Koçak, Cemil, “Siyasal Tarih 1923-1950”, haz. Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, (Ankara: Cem Yayınevi, 1989).
- _____, *Türkiye’de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, II, 1. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996).

- Kongar, Emre, *Tarihimize Yüzleşmek*, 92. Baskı, (İstanbul: Remzi Kitapevi, 2013).
- Kurt, Abdurrahman, "Dindarlığı Etkileyen Faktörler", *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2), 1-26, (2009).
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Turna, 3. Baskı, (Ankara: Arkadaş Yayınları, 2009).
- Öcal, Mustafa, (Ed.), *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dinî Hayat*, III, 1. Baskı, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008).
- Öymen, Altan, *Bir Dönem Bir Çocuk*, 4. Baskı, (İstanbul: Doğan Kitap, 2002).
- Özcan, Zeynep, *İnönü Dönemi Dinî Hayat*, 1. Baskı, (İstanbul: Dem Yayınları, 2015).
- Perinçek, Doğu, *Kemalist Devrim-2 Din ve Allah*, 6. Baskı, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007).
- Sakal, Fahri, *Çok Partili Döneme Geçişte Tek Partinin Muhalefet Anlayışı*, 1. Baskı, (Samsun: Etüt Yayınları, 2008).
- Saran, Ali Kemal, *Omuzumda Hemençe, Cumhuriyet Devrinde Bir Medrese Talebesinin Hatıraları*, 2. Baskı, (Ankara: Kurtuba Yayınları, 2010).
- Sakaoglu, Necdet, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, 1. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992).
- Subaşı, Necdet, *Ara Dönem Din Politikaları*, 1. Baskı, (Küre Yayınları, 2005).
- Şeker, Kadir, *İnönü Dönemi Kültür Hayatı (1938-1950)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta, 2000).
- "Tarihi Vesika", *Sebilürreşad*, XII (284).
- Tarhan, Nevzat, *Sosyal Psikolojisi, Sosyal Şizofreniden Toplumsal Empatiye*, 2. Baskı, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010).
- Tekinalp, *Kemalizm*, çev. Çetin Yetkin, (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998).
- Toker, Metin, *Tek Partiden Çok Partiye*, 1. Baskı, (Milliyet Yayınları, 1970).
- Turan, Osman, *Türkiye'de Manevi Buhran Din ve Laiklik*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2005).
- Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri, Sosyal Psikolojik Bakımdan Bir Tetkik*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969).
- Turhan, *Garphlaşmanın Neresindeyiz?*, 5. Baskı, (İstanbul: Yağmur Yayınları, 1972).
- Türk Dil Sözlüğü*, (İstanbul: Cumhuriyet Basımevi, 1945).
- Türkdoğan, Orhan, *Değişme Kültür ve Sosyal Çözülme*, 2. Baskı, (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1996).
- Yalçıntaş, Nevzat, *Türkiye'yi Yükselten Yıllar, Hatıralar*, 1. Baskı, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2012).
- Yavuz, Yunus Vehbi (Haz.), *Çaykaralı Hacı Hasan Efendi*, III, (İstanbul: İhvak Yayınları, 2007).
- _____, (Haz.), *Hacı Hasan Efendi'yi Anma Toplantıları*, (İstanbul: İhvak Yayınları, 2007).
- Yılmaz, Mustafa, "İnönü Döneminde Bakanlar Kurulu Kararı ile Yasaklanan Yayınlar 1938-1945", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Dr. Orhan Fuat Köprülü'ye Armağan, (Ankara 1998).
- Yiğit, Ali Ata, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1992).